

POLITIČKA TOLERANCIJA U SRBIJI I EVROPI: DRUŠTVENI I PSIHOLOŠKI KORENI

***Bojan Todosijević*¹**

Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet u Novom Sadu

Tolerancija političkih neistomišljenika je jedan od osnovnih uslova demokratskog društva, međutim, empirijska istraživanja redovno ukazuju na nizak nivo tolerancije čak i u društvima sa najdužom demokratskom tradicijom. Ovaj rad predstavlja uporedno istraživanje izvora individualnih razlika u stepenu političke tolerancije u Evropi, sa posebnim osvrtom na situaciju u Srbiji. Na podacima prikupljenim u tridesetak evropskih zemalja, proverene su implikacije teorije o različitim izvorima netolerancije kad se radi o stepenu netolerancije i o izboru grupa koje se ne tolerišu. Prema teoriji Salivana i saradnika (Sullivan et al. 1979, 53-55), socijalno-demografski faktori su od presudnog značaja za to prema kojim grupama će se netolerancija ispoljavati, a psihološki faktori su presudni za stepen netolerancije. Istraživanje je bazirano na podacima iz Svetske Studije Vrednosti (World Values Survey, WVS). WVS podaci uključuju operacionalizaciju političke netolerancije poznatu kao metod "najmanje omiljene grupe". Nalazi ukazuju na važan uticaj psiholoških faktora na izbor objekta netolerancije a ne samo na stepen netolerancije, nasuprot teoriji Salivana i saradnika.

Ključne reči: politička tolerancija, društveni status, autoritarnost, Srbija, Evropa

¹ ✉: b.todosijevic@utwente.nl

UVOD

Tolerancija političkih neistomišljenika je jedan od osnovnih preduslova demokratije. Savremena demokratska društva su gotovo bez izuzetka heterogena po mnogim kriterijumima. Stoga su građani prinuđeni da žive uporedo sa onima koji svojim stavovima, aktivnostima, životnim stilovima i drugim karakteristikama dovode u pitanje njihove političke i druge vrednosti. Bilo da se posmatra sa gledišta građanskih sloboda, ili da se traga za pragmatičkim rešenjima za dileme političkog pluralizma, tolerancija se javlja kao temeljna vrednost idealne političke zajednice.

Politička tolerancija je istovremeno i kontroverzna vrednost. Političke slobode se redovno koriste u svrhu potkopavanja demokratskog sistema. Retorika i aktivnosti političkih organizacija neretko vređaju lično dostojanstvo građana i ugrožavaju stabilnost političkog poretka. Granice političkih sloboda, stoga, nisu nikad mirne. S jedne strane, čak i društva za koja se može reći da su izrazito tolerantna ograničavaju slobodu aktivnosti raznim političkim grupama. S druge strane, različite političke organizacije nastoje da, svaka u svome pravcu, prošire postojeće političke slobode, a neretko da iste ograniče svojim političkim protivnicima.

S obzirom na svoju važnost i kontroverznost, nije čudno da je politička tolerancija već više od pola veka predmet interesovanja društvenih nauka. Prva istraživanja, sprovedena u SAD (Stouffer, 1955, Prothro i Grigg, 1960, McClosky, 1964), otkrila su prilično visok nivo netolerancije kod opšte populacije. Iako je većina stanovništva izražavala prihvatanje opštih demokratskih vrednosti, velike razlike su se pokazale u odnosu na primenu tih opštih principa na konkretne grupe (McClosky, 1964). Prva istraživanja u istočnoj Evropi su pokazala da je vrlo teško pronaći makar nekoliko procenata politički tolerantnih ispitanika (na pr., Bahry, Boaz i Gordon, 1997, Enyedi i Todosijević 2001, Gibson, 1997, Gibson i Duch, 1993, za drugačije viđenje vidi Kaprov, 1999).

Procena nivoa tolerancije u jednom društvu očigledno zavisi od načina na koji se ona definiše, a to pitanje nije bez svojih kontroverzi. Ispitanicima se najčešće postavlja pitanje da li smatraju da određenim grupama treba ograničiti pojedine od osnovnih političkih sloboda, kao što je pravo političkog organizovanja, ili učestvovanja na izborima. U ranim istraživanjima, ispitanicima su postavljana pitanja u vezi konkretnih grupa, i to onih prema kojima se, na osnovu zdravog razuma, očekivao najveći stepen netolerancije (na primer, komunisti u SAD polovinom prošlog veka; Stouffer, 1955). Prema Salivenu i saradnicima (1982), problem je u tome što je takva mera valjana sve dok spomenute grupe zaista predstavljaju najizraženije objekte netolerancije za najveći deo stanovništva. Ali, za ispitanike koji imaju simpatija prema takvim grupama, ili su neutralni prema njima, takva mera nije više validni indikator netolerancije. Metodološka inovacija Salivena i saradnika se sastoji u tome da se ispitanici prvo pitaju koja je grupa ili politička organizacija njima najmanje omiljena, a tek nakon toga da li bi toj grupi ograničili pojedine političke slobode (Sullivan i sar., 1982). Taj metod je kasnije postao poznat kao metod "najmanje

omiljene grupe”. Primena tog metoda je pokazala iznenađujući nedostatak političke tolerancije, čak i u zemljama sa najdužom demokratskom tradicijom (Gibson, 2006).

Od samog početka, istraživači su bili zainteresovani ne samo za stepen tolerancije u društvu, nego i za objašnjenje individualnih razlika u nivou političke netolerancije. Stoufer (Stouffer, 1955) je, na primer, utvrdio da su obrazovanje, generacija i starost među najvažnijim faktorima koji utiču na netoleranciju. Najuticajniji uzročni model razvijen je od strane Salivena i saradnika (Sullivan i sar., 1982). Na početku uzročnog lanca, prema ovom modelu, nalaze se socio-demografski indikatori kao što su obrazovanje, starost, religioznost, zaposlenje. Sledeći korak predstavlja opšta ideološka orijentacija, na primer konzervativnost, te osobine ličnosti i druge psihološke karakteristike (u njihovom modelu imenovane kao “psihološka sigurnost”; Sullivan i sar., 1982, str. 213). Model dalje pretpostavlja da ta dva skupa varijabli utiču na političke karakteristike ispitanika kao što su politička angažovanost i sofisticiranost. Konačno, prihvatanje opštih demokratskih normi i doživljaj pretnje od strane ciljanih grupa su uzročne varijable najbliže eksplanandumu, tj. stepenu netolerancije naspram odabrane najmanje omiljene grupe.

Proveravanje ove teorije u različitim kulturama dovelo je do razrade pojedinih delova modela. Najinteresantnija je hipoteza da je izbor ciljane grupe pod uticajem prvenstveno socio-demografskih faktora, jer se na taj način ljudi pokušavaju prilagoditi svome društvenom okruženju. S druge strane, po istoj teoriji, „nivo tolerancije pojedinca je direktna funkcija ličnosti i kognitivnih političkih faktora a ne društvenih faktora” (Sullivan i sar., 1979, str. 53). Komparativna analiza ispitanika iz SAD i Izraela, na primer, pokazala je da je relativni značaj psiholoških i društvenih faktora konstantan, tj. društveni faktori više utiču na izbor ciljane grupe, dok psihološke varijable utiču na stepen netolerancije, dok su razlike zapažene u ulogama intervenišućih političkih varijabli. Slični nalazi su utvrđeni i komparativnom analizom ispitanika iz SAD, Izraela i Novog Zelanda (Sullivan i sar., 1985).

U ovom radu se, dakle, proverava u kojoj meri je uzročni model Salivana i saradnika u mogućnosti da objasni individualne razlike u stepenu političke netolerancije u Srbiji, te u istočnoj i zapadnoj Evropi. Posebna pažnja je posvećena proverbi hipoteze o različitim uticajima socijalno-ekonomskih i psiholoških varijabli kako na izbor najneomiljenije grupe, tako i na stepen netolerancije.

U odnosu da postojeća komparativna istraživanja (Guérin, Petry i Crête 2004, Marquardt-Pyatt i Paxton 2007, Peffley i Rohrschneider 2003, Shamir i Sullivan 1983), ovo obuhvata najviše zemalja. Obuhvaćene zemlje, međutim, se ne analiziraju posebno, nego grupisane u zemlje istočne i zapadne Evrope. Sa stanovišta političke tolerancije, takva podela ima eksplicitnog teorijskog smisla. Dužina iskustva sa demokratskim uređenjem, kako pokazuju ranija istraživanja, morala bi imati odraza na političku toleranciju. Poređenjem rezultata dobijenih u te dve Evrope kontroliše se, dakle, varijabla dužine demokratskog iskustva, dok se većina specifičnosti pojedinih zemalja, a koje ne proizilaze iz političke istorije nakon Drugog svetskog rata, tim grupisanjem stavljaju u pozadinu.

Podaci pogodni za ovakvo komparativno istraživanje raspoloživi su zahvaljujući projektu Svetska Studija Vrednosti (*World Values Survey*, WVS). WVS podaci

uključuju operacionalizaciju političke netolerancije poznatu kao metod najmanje omiljene grupe Salivana i saradnika (1979, 1982), kao i skup socijalno-demografskih i psiholoških varijabli koje mogu da posluže za proveru opisanog problema.

U poslednjih nekoliko godina objavljeno je nekoliko istraživanja političke tolerancije na osnovu WVS podataka (Guérin, Petry i Crête 2004, Marquardt-Pyatt i Paxton 2007, Peffley i Rohrschneider 2003). Ti radovi se, međutim, bave drugim teorijskim problemima. Marquardt-Pyatt i Paxton (2007) i Peffley i Rohrschneider (2003) se bave uticajem procesa političkog učenja na toleranciju, dok se Guérin i saradnici (2004) bave uticajem iskustva sa konkretnim političkim aktivnostima na stepen tolerancije. Sadašnje istraživanje se razlikuje i po teorijskom problemu, i po nizu metodoloških rešenja, te većem broju uzoraka uključenim u analizu. Razlike u metodološkim rešenjima imaju za posledicu da se i osnovni deskriptivni podaci donekle razlikuju. Jedan od problema, na primer, je što čak i u radovima fokusiranim na post-komunističke zemlje pojedini uzorci nisu uzeti u analizu, ili je analiza sprovedena na federalnim zajednicama kada bi fokus na federalne jedinice bio primere-niji. Guérin i sar. na primer, nisu uključili Albaniju, a Srbiju i Crnu Goru analiziraju zajedno, kao Jugoslaviju. Marquardt-Pyatt i Paxton analiziraju Bosnu i Hercegovinu kao jedinstveni uzorak. Takođe, ima dosta primera gde ponderisanje podataka nije izvedeno ispravno, ili nisu korišćene primerene statističke metode.

METOD

Ovo istraživanje je bazirano na podacima iz Svetske Studije Vrednosti (World Values Survey, WVS; dostupno na <http://www.worldvaluessurvey.org>). WVS podaci uključuju operacionalizaciju političke netolerancije poznatu kao metod "najmanje omiljene grupe" Salivana i saradnika (1979, 1982).

U analizu je uključeno 30 Evropskih zemalja, te SAD kao značajni referentni slučaj, posebno kada se radi o političkim varijablama. Iz istočne Evrope dolaze sledeći uzorci (u zagradi je godina studije): Albanija (1998), Azerbejdžan (1997), Belorusija (1996), Bugarska (1997), Crna Gora (1996), Češka Republika (1998), Estonija (1996), Federacija BiH (1998), Gruzija (1996), Hrvatska (1996), Jermenija (1997), Latvija (1996), Litvanija (1997), Mađarska (1998), Makedonija (1998), Moldavija (1996), Poljska (1997), Republika Srpska (1998), Rumunija (1998), Rusija (1995), Slovačka (1998), Slovenija (1995), Srbija (1996), Ukrajina (1996). Zapadnoevropski uzorci: Finska (1996), Nemačka (Istočna) (1997), Nemačka (Zapadna) (1997), Španija (1995), Švajcarska (1996), Švedska (1996). Iz spiska se vidi da nisu svi uzorci države – u nekoliko slučajeva uzorci se odnose na federalne jedinice.

WVS podaci su, uz pojedine izuzetke, zasnovani na nacionalnim uzorcima baziranim na principu slučajnog odabira. WVS modul u kojeg je uključena Salivenova operacionalizacija političke tolerancije je sproveden između 1995. i 1998. godine. Podaci za Srbiju prikupljeni su 1996. godine, od strane Instituta za društvene nauke

iz Beograda. Varijable uzete u analizu su opisane na odgovarajućim mestima u daljem tekstu.

Empirijska analiza počinje deskriptivnim nalazima o nivou tolerancije i izboru najneomiljenije grupe. Zatim, u analitičkom delu se počinje sa ispitivanjem odnosa socijalno demografskih karakteristika sa političkom tolerancijom. Sledeći korak je analiza socijalno-psiholoških korena netolerancije. Konačno, analiza se završava integrativnim modelom stepena netolerancije, koji obuhvata kako socijalno-demografske, tako i socijalno-psihološke varijable.

REZULTATI

Metod “najneomiljenije grupe” i indeks političke tolerancije

Ispitanicima je predstavljena jedna varijanta metode ‘najmanje omiljene grupe’. Od njih se prvo traži da sa ponuđene liste grupa izaberu onu koja im je najneomiljenija. Tekst pitanja u doslovnom prevodu glasi: “Želeli bismo da vas pitamo o nekim grupama za koje neki smatraju da ugrožavaju društveni i politički poredak u ovom društvu. Da li biste, molimo vas, izabrali sa sledeće liste onu grupu koja vam se najmanje dopada?”.

Liste sa ponuđenim grupama se donekle razlikuju u uključenim uzorcima, ali se određeni broj grupa ponavlja u većini uzoraka, što omogućava uporednu analizu. Sledeće grupe javljaju se u većini WVS uzoraka: Jevreji, Kapitalisti, Staljinisti/ Tvrđokorni komunisti, Imigranti, Homoseksualci, Kriminalci, Neonacisti/Ekstremni desničari, i Anarhisti/Terroristi. Romi se javljaju u 5 uzoraka. Kategorija “Drugo” uključuje razne grupe sa generalno niskim frekvencijama. Međutim, u nekoliko uzoraka tu su svrstane grupe sa najvišim frekvencijama. U uzorku iz Španije, svih 72.3% su ispitanici koji su izabrali “ETA teroriste”. U uzorku iz Švedske, 40.3% se odnosi na rasiste, 18.9% na “ne-Hrišćanske fundamentaliste”, a 5% na “Hrišćanske fundamentaliste”. U uzorku iz Federacije BiH, procenti iz kategorije “Drugo” se odnose na Srbe, a u Republici Srpskoj na Muslimane. WVS dokumentacija na više mesta pogrešno navodi da su Srbi jedna od grupa navedena u upitniku na celoj teritoriji BiH. Tek ako se pogleda u originalne kopije upitnika vidi se da upitnik primećen na teritoriji republike Srpske navodi Muslimane.

Jedan od problema operacionalizacije političke netolerancije u WVS podacima se odnosi na ponuđeni izbor grupa. Pojedine od uključenih grupa, kao na primer ‘kapitalisti’ i ‘kriminalci’ imaju specifičan politički status, tj. ne javljaju se kao politički akteri. Stoga su se pojedini korisnici WVS podataka opredelili da iz svojih analiza u potpunosti isključe ispitanike koji su izabrali kriminalce (na pr. Guérin, Petry i Crête 2004, Marquardt-Pyatt i Paxton 2007). Problem sa takvim rešenjem je da se time u više uzoraka isključuje čak većina ispitanika (npr., tri četvrtine u Albaniji). Zapravo, kriminalci su najčešće birana grupa u celokupnom uzorku. Kada se uzorak

selekcioniše po varijabli koja je predmet istraživanja postaje nemoguće odrediti na koju se populaciju nalazi mogu generalizovati. Stoga, da bi se očuvala interpretabilnost rezultata, zadržani su svi ispitanici. Iako je politički karakter tako definisane netolerancije donekle problematičan, treba imati u vidu da pitanja koja slede nakon izbora grupe imaju eksplicitno političko značenje.

Tabela 1 prikazuje distribuciju izbora najneomiljenije grupe. Kriminalci su najčešće izabrana grupa u većini uzoraka, i to posebno u istočnoj Evropi (42.4% u odnosu na 17.3% u zapadnoj Evropi). Izgleda da se u zapadnoj Evropi kriminal i kriminalci manje doživljavaju kao politički problem i politički akteri, ili se politički akteri manje doživljavaju kao kriminalci. Ostale grupe se javljaju u manjim procentima. ‘Staljinisti/Komunisti’ su češće predmet netolerancije u bivšim komunističkim zemljama.

Tabela 1. Izbor najneomiljenije grupe u Evropi i Srbiji

	Istočna Evropa*	Zapadna Evropa*	Srbija	Ukupno
Jevreji	0.7%	2.5%	0.8%	1.2%
Kapitalisti	3.7%	3.9%	4.8%	4.0%
Staljinisti /Komunisti ^a	10.6%	6.0%	11.6%	9.6%
Imigranti ^b	3.3%	2.1%	2.7%	3.6%
Homoseksualci	5.4%	2.1%	4.9%	5.1%
Kriminalci	42.4%	17.3%	44.8%	37.4%
Neonacisti /Ekstremni desničari	23.2%	45.4%	23.1%	27.2%
Anarhisti /Teroristi	4.9%	0.6%	7.3%	4.6%
Romi	2.6%			1.7%
Drugo	3.2%	20.1%		5.6%
Ukupno (%)	100.0	100.0	100.0	100.0
N	29160	7987	1280	38427

*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Detaljne rezultate videti u Todosijević, 2007.

^a U srpskom upitniku: “Staljinisti, najtvrdi komunisti”.

^b U srpskom upitniku: “Doseljenici, izbeglice”.

Nakon pitanja o najneomiljenijoj grupi, ispitanicima se postavljaju tri prateća pitanja:

Da li bi dozvolila/o najneomiljenijoj grupi da (1) Obavlja javnu funkciju, (2) Drži nastavu u školi, i (3) Organizuje javne demonstracije. Odgovara se sa ‘Da’ i ‘Ne’.

Tabela 2 prikazuje distribuciju potvrdnih odgovora na tri pitanja o političkim aktivnostima najneomiljenije grupe. Može se videti da se aktivnosti razlikuju po prihvatljivosti. Javne demonstracije su najprihvatljivija aktivnost – u proseku gotovo 10% ispitanika je spremno da dozvoli najneomiljenijoj grupi da demonstrira. Držanje nastave u školi i obavljanje javne funkcije su aktivnosti gde je tolerancija značajno niža (između 4 i 5 %).

Tabela 2. Tolerancija političkih aktivnosti najneomiljenije grupe u Evropi i Srbiji

Dozvolila bi najneomiljenijoj grupi da:	Istočna Evropa*	Zapadna Evropa*	Srbija	Ukupno*
E193 Obavlja javnu funkciju	3.40%	6.93%	3.14%	4.19%
E194 Drži nastavu u školi	4.43%	6.52%	4.12%	4.93%
E195 Da javno demonstrira	7.36%	17.38%	10.78%	9.75%

* Ponderisano za ujednačenu zastupljenost država (ponder *s018a*). Detaljni rezultati su prikazani u Todosijević, 2007.

Manje netolerancije ima u zemljama sa dužom demokratskom tradicijom, tj. zapadnoj Evropi. Međutim, ni tu proporcija tolerantnih odgovora nije impresivna. Najviši stepen tolerancije se odnosi na stav zapadnoevropljana prema javnim demonstracijama najneomiljenije grupe – njih čak preko 17% bi dozvolilo tu aktivnost. Ispitanici iz Srbije se ponovo nalaze oko opšte-evropskog proseka.

Indeks političke tolerancije je, zatim, definisan kao prosek na tri spomenuta ajtema. Ispitanik koji je na sva tri pitanja odgovorio pozitivno, dobija skor 1, ispitanik koji je na dva od tri pitanja odgovorio tolerantno ima skor .67, itd. Da bi se očuvao broj validnih odgovora, uključeni su ispitanici koji imaju validni odgovor na barem dva od tri ajtema. Distribucija odgovora je prikazana u Tabeli 3.

Tabela 3. Indeks političke tolerancije u istočnoj i zapadnoj Evropi

	Istočna Evropa*	Zapadna Evropa*	Srbija
Niska tolerancija 0.00	89.5%	79.7%	86.8%
0.33	6.8%	12.5%	9.20%
0.50	.6%	.9%	.50%
0.67	1.8%	3.7%	2.10%
Visoka tolerancija 1.00	1.3%	3.2%	1.30%
	100%	100%	100%
Aritmetička sredina	.05	.10	.06
Standardna greška	.005 ^a	.018 ^a	.005

* Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Razlika Istok-Zapad statistički značajna ($p < .001$).

^a Linearizovana standardna greška (metod izračunavanja prilagođen kompleksnosti uzorka - države kao klasteri; Stata procedura *svy: means*).

Ovako definisana tolerancija se retko sreće i u zapadnoj, a posebno u istočnoj Evropi. U istočnoj Evropi gotovo 90% ispitanika ne bi dozvolilo najneomiljenijoj grupi ni jednu od te tri aktivnosti. U zapadnoj Evropi taj nivo netolerancije je zabeležen kod 80% ispitanika. Visoka tolerancija, tj. spremnost da se najneomiljenijoj grupi dozvole sve tri aktivnosti, je utvrđena kod 1.35% ispitanika istočne Evrope, i više od 3% ispitanika iz zapadne Evrope. Ispitanici iz Srbije su vrlo blizu rezultata za istočnu Evropu.

Svrha prikazivanja ovih deskriptivnih nalaza je da se stekne uvid u karakteristike primenjene operacionalizacije političke tolerancije (detaljniji deskriptivni nalazi saopšteni su u Todosijević, 2007). Ono što je takođe bitno zapaziti je prilično nizak nivo tolerancije, posebno u istočnoj Evropi. To istovremeno znači i da je varijabla vrlo zakrivljene raspodele, i ograničenog varijabiliteta, što će imati za posledicu slabije veze sa drugim varijablama.

Socijalno-demografske karakteristike i politička tolerancija

Socijalno-demografske karakteristike i izbor grupe

Uticaj socijalno-demografskih karakteristika (ili socijalno-ekonomskog statusa; SES) na izbor neomiljene grupe je proveren uz pomoć diskriminativne analize, sprovedene posebno na sva tri poduzorka. U analizu su uključene sledeće varijable: Starost, pol, stepen obrazovanja, samo-procena društvene klase, prihodi, veličina mesta stanovanja (stepen urbanizacije), i tri indikatora religioznosti.

Po dve diskriminativne funkcije su se pokazale kao značajne i interpretabilne u sva tri uzorka (Tabela 4). Veza između SES i izbora netolerisane grupe je najjača u zapadnoj Evropi ($R_{c1}=.36$), nešto je slabija u Srbiji ($R_{c1}=.28$), a najslabija u istočnoj Evropi ($R_{c1}=.17$). Struktura diskriminativnih funkcija je takođe vrlo slična u svim poduzorcima (detalji nisu prikazani). Jedna od funkcija je definisana prvenstveno indikatorima religioznosti, a druga socijalno-ekonomskog statusa. Ono što je ovde bitno zaključiti je da, u skladu sa hipotezom Salivena i saradnika, indikatori društvenog statusa utiču na izbor najmanje omiljene grupe.

Tabela 4. SES i izbor grupe: Diskriminativna analiza

		Kanonička korelacija	Hi-kvadrat	df	P
Srbija	Funkcija 1	.28	153.7	54	.001
	Funkcija 2	.17	71.6	40	.002
Istok*	Funkcija 1	.17	651.7	72	.001
	Funkcija 2	.12	333.3	56	.001
Zapad*	Funkcija 1	.36	517.0	63	.001
	Funkcija 2	.11	99.3	48	.001

*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država.

Kvantitativno poređenje diskriminativnih funkcija između tri regiona je otežano jer se struktura odgovarajućih funkcija ipak razlikuje. Da bi se lakše uporedili nalazi, indikatori religioznosti odnosno statusa su reskalirani na prvu glavnu komponentu, tako da su konstruisane posebne mere statusa i religioznosti koje su, s jedne strane, zasnovane na diskriminativnoj analizi, a sa druge pogodno za uporednu

analizu (Tabela 5). Drugim rečima, ovim postupkom se prevazilazi idiosinkratičnost rezultata diskriminativne analize, a obezbeđuje metrička invarijantnost.

Religioznost je jasno definisana visokim i podjednakim zasićenjima sva tri indikatora religioznosti. Socijalno-ekonomski status je definisan stepenom obrazovanja (najviše zasićenje u sva tri poduzorka), prihodima, mlađim uzrastom, stanovanjem u urbanoj sredini (najniže zasićenje u sva tri poduzorka), te višim subjektivnim društvenim statusom. Ovako definisani SES i religioznost su u blagoj negativnoj korelaciji (na celom uzorku $r = -.17, p < .01$).

Tabela 5. Religioznost i socijalno-ekonomski status (prve glavne komponente)

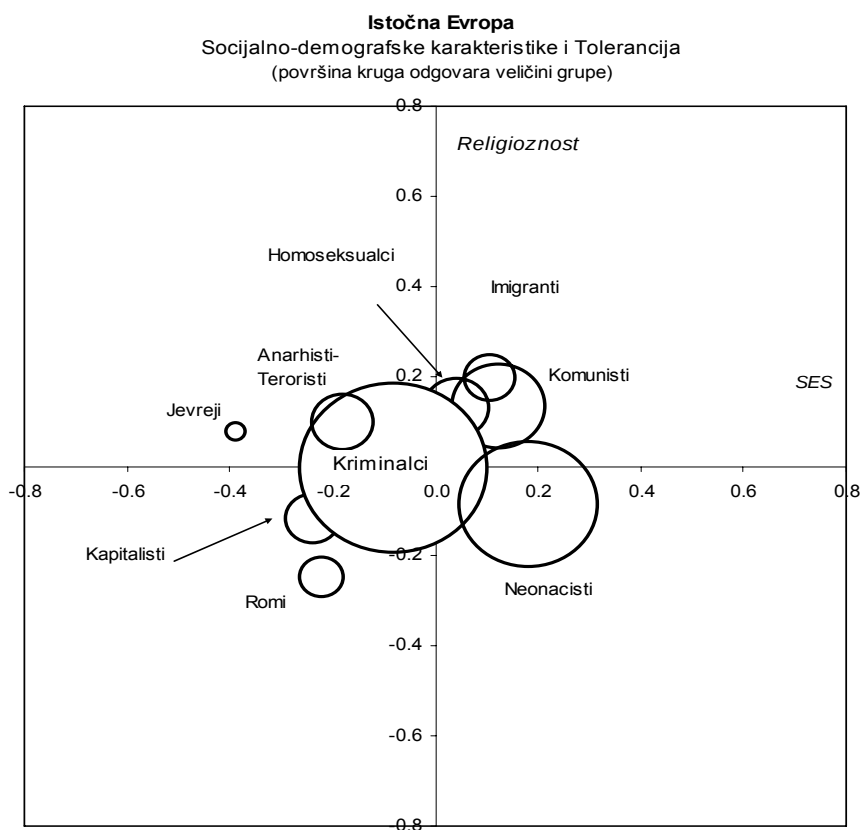
	Istok*	Zapad*	Srbija
<i>Religioznost</i>			
A006 Religija važna u životu	.83	.88	.81
F028 Koliko često prisustvuje verskoj službi	.82	.84	.82
F034 Religioznost (samo-procena)	.82	.82	.84
<i>Socijalno-ekonomski status</i>			
X003 Starost	-.56	-.37	-.43
X025 Step en obrazovanja	.73	.77	.79
X045 Društvena klasa (samo-procena) ^a	-.61	-.73	-.70
X047 Prihodi	.59	.66	.72
X049 Veličina mesta stanovanja	.44	.18	.56

*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Varijabla Pol (X001) nije uključena u analizu zbog nultog zasićenja na oba faktora. ^aViši skor znači niža društvena klasa.

Uticaj ovih kompozitnih varijabli na izbor netolerisane grupe najjasnije se može videti na grafičkom prikazu prosečnih vrednosti na opisane dve dimenzije društvenog statusa ispitanika koji su izabrali različite grupe (Grafikoni 1-3). Grafikoni su bazirani na skorovima izračunatim posebno za svaki region da bi ose bile centrirane na nulu tj. grafikoni direktno uporedivi.

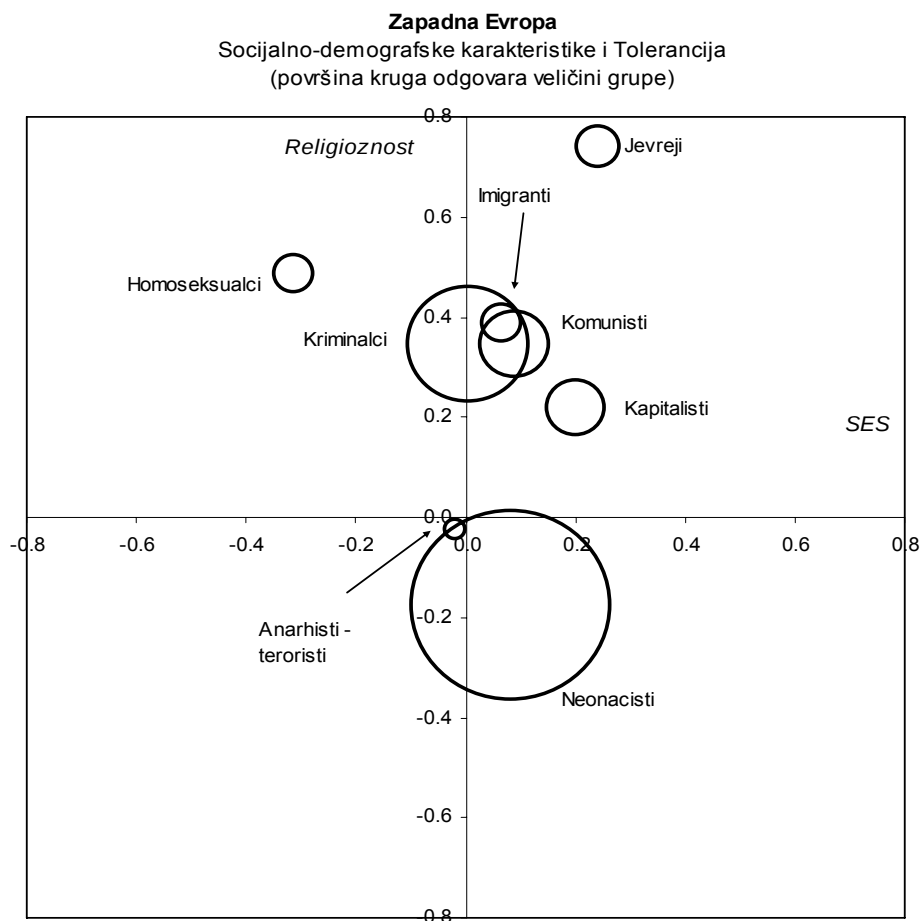
Prvi grafikon pokazuje rezultate za istočnu Evropu. Kao što se već videlo iz niskih koeficijenata kanoničke korelacije, koncentracija svih grupa oko nultih vrednosti na osama pokazuje da religioznost i SES prilično slabo diskriminiraju ispitanike na osnovu toga koja grupa im je najmanje omiljena. Komunisti i imigranti su neomiljeni ispitanicima nešto višeg statusa i religioznosti, dok je suprotno sa onima kojima su najneomiljeniji Romi i kapitalisti. Religioznost u paru sa nižim statusom u istočnoj Evropi čini da su ispitanicima Jevreji i anarhisti neomiljeni. Viši status i sekularna orijentacija su karakteristični za one kojima su neonacisti mrski. No, bez obzira na navedene razlike, socijalno-demografski indikatori su u dosta slaboj vezi sa izborom grupe u ovom regionu.

Grafikon 1. Socijalno-demografske karakteristike i izbor grupe - Istočna Evropa

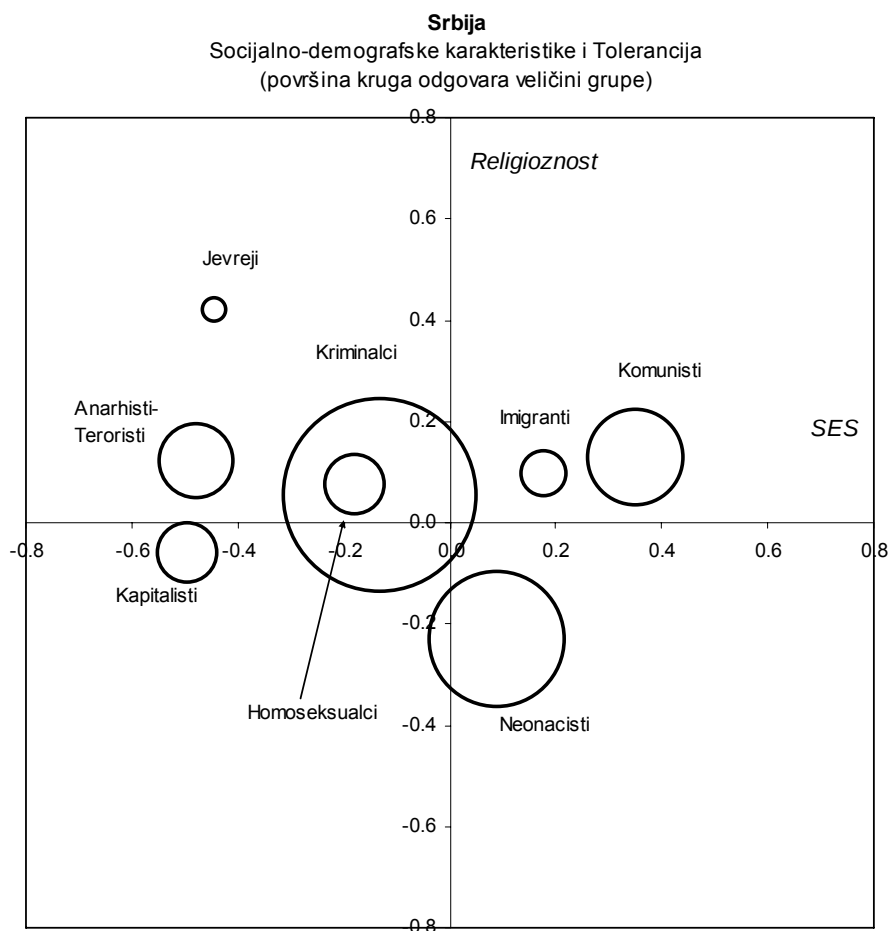
Grafikon 2 pokazuje da je disperzija grupa u zapadnoj Evropi daleko izraženija. Pri tome, glavna osa diskriminacije ispitanika je religioznost. Netolerancija ispitanika sekularne orijentacije je izrazito fokusirana, i to na neonaciste. Religiozni ispitanici iz zapadne Evrope, međutim, su prilično podeljeni oko toga koje su im grupe neomiljene. Kod onih sa višim statusom, netrpeljivost je usmerena na Jevreje, zatim imigrante, komuniste, i kapitaliste. Homoseksualce ne tolerišu religiozni ispitanici nižeg statusa. Na izbor kriminalaca kao najneomiljenije grupe utiče samo religioznost, dok su oni kojima su anarhisti najneomiljeniji potpuno nespecifični po statusu i religioznosti.

Grafikon 2. Socijalno-demografske karakteristike i izbor grupe - Zapadna Evropa

Situacija u Srbiji se donekle razlikuje i od istočne i od zapadne Evrope. Glavna osa diskriminacije izbora najmanje omiljene grupe u Srbiji je status, dok je religioznost sekundarna. Ispitanici višeg SES najmanje tolerišu komuniste, imigrante (u Srbiji to znači “doseljenike i izbeglice”), a donekle i neonaciste. Niži status je karakterističan za one koji ne trpe anarhiste, kapitaliste, Jevreje, i u nešto manjoj meri homoseksualce. Najviše ispitanika je izabralo kriminalce, pa je i prirodno da se ova grupa nalazi oko centra ovako definisanog koordinatnog sistema. Prema Jevrejima su i u Srbiji, kao i u celoj Evropi, netolerantni prvenstveno religiozni ispitanici. Sekularna orijentacija je karakteristična za netoleranciju prema neonacistima.

Grafikon 3. Socijalno-demografske karakteristike i izbor grupe - Srbija

Može se zaključiti ne samo da je društveni status bitan za izbor neomiljene grupe, nego i to da veza između te dve grupe varijabli nije uniformna. U zapadnoevropskim zemljama, religioznost je od presudnog uticaja na to koje grupe se ne tolerišu, što je u skladu sa ranijim istraživanjima. U istočnoj Evropi, gledanoj u celini, nema velike razlike u značaju religioznosti u odnosu na status, prvenstveno jer je diskriminativnost obe dimenzije slaba. U Srbiji, međutim, obe dimenzije imaju znatan uticaj.

Ipak, nekoliko nalaza se ponavlja u sva tri poduzorka, tako da se tu može govoriti i o opštijim tendencijama. Na primer, religioznost je u vezi sa netolerancijom prema Jevrejima, sekularna orijentacija sa netolerancijom prema neonacistima. Netrpeljivost prema komunistima je u sva tri uzorka izražena kod ispitanika višeg statusa i religioznosti.

SES i intenzitet netolerancije

Stepen netolerancije je takođe značajno povezan sa socijalno-demografskim varijablama. Tabela 6 prikazuje rezultate regresione analize u tri poduzorka, gde je indeks političke tolerancije zavisna varijabla. U ovoj i sledećim regresionim jednačinama, sve varijable su standardizovane, tako da je koeficijente moguće porediti i između varijabli i regiona. Povezanost skupa SES prediktora sa stepenom netolerancije je značajna u sva tri slučaja, iako je stepen povezanosti više nego skroman. Kao i u slučaju izbora grupe, asocijacija je najizraženija u zapadnoj Evropi (koeficijent multiple korelacije $R=.28$), najslabija u istočnoj Evropi, dok je u Srbiji između tih vrednosti ($R=.19$).

Tabela 6. Socijalno-demografski model stepena političke tolerancije

	Istok*		Zapad*		Srbija	
	b	p	b	p	b	p
A006 Religija važna u životu ^a	.02	.105	-.07	.005	.01	.892
F028 Koliko prisustvuje verskoj službi ^a	.00	.907	.03	.205	-.08	.057
F034 Religioznost (samo-procena) ^a	.00	.763	-.02	.519	.10	.010
X003 Starost	-.03	.051	-.01	.459	-.08	.008
X025 Stepen obrazovanja	.04	.004	.23	.021	.05	.100
X045 Društvena klasa (samo-procena) ^a	-.01	.184	.02	.423	-.01	.727
X047 Prihodi	.02	.161	.10	.040	-.03	.257
X049 Veličina mesta stanovanja	.02	.105	.12	.000	.08	.029
X001 Pol (Ženski)	-.06	.003	-.15	.005	-.09	.013
R	.09		.28		.19	
P (F test)	.001		.001		.001	

Zavisna varijabla: Indeks političke tolerancije. Sve varijable su standardizovane, osim varijable Pol koja je dihotomna.

* Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država; Linearizovana st. greška (metod izračunavanja prilagođen kompleksnosti uzorka - države kao klasteri).

^a Viši skor znači manja religioznost, odnosno niža društvena klasa.

U istočnoj Evropi, značajni prediktori su stepen obrazovanja, pol (muškarci su se pokazali tolerantniji), i donekle starost (mlađi su tolerantniji). Međutim, veza je slaba, tako da ovaj model objašnjava jedva jedan procenat varijanse u istočnoj Evropi. U zapadnoj Evropi, pored stepena obrazovanja (najviši koeficijent), značajan uticaj imaju i pol, stepen urbanizacije, materijalni status, te religioznost. Veća subjektivna važnost religije u životu ovde je povezana sa *višim* stepenom tolerancije, što je neuobičajen nalaz. Na uzorku iz Srbije, dva indikatora religioznosti su značajna, ali imaju uticaj u suprotnom smeru. Što je samo-procena sopstvene religioznosti viša, niži je stepen tolerancije. S druge strane, ispitanici koji češće prisustvuju ver-

skoj službi su se pokazali nešto politički tolerantiji. Još se pokazalo da su mladi ispitanici iz urbanijih sredina tolerantiji.

Socijalno-psihološke varijable i politička tolerancija

Izbor socijalno-psiholoških varijabli koje će se uključiti u analizu je ograničen onim što je raspoloživo u WVS podacima. Pokazalo se da je moguće izdvojiti skup socijalno-psiholoških varijabli koje uključuju opšte vrednosne orijentacije (materijalizam-postmaterijalizam), stavove prema vaspitanju dece (autoritarni i liberalni vaspitni stav), te političke stavove i orijentacije (nacionalni ponos, demokratska orijentacija, politička autoritarnost, ideološka samoprocena).

Indeks post-materijalizma (*y001*) je jedna od predefinisanih kompozitnih varijabli, konstruisana od strane autora WVS studije. Radi se o indeksu konstruisanom na osnovu 12 stavki, a sa ciljem operacionalizacije post-materijalističke nasuprot materijalističkoj društvenoj orijentaciji (Inglehart 1971, 1977). Po tvorcu ovog koncepta, Ronaldu Inglehartu, u drugoj polovini dvadesetog veka započela je masivna promena u društvenoj kulturi razvijenih, prvenstveno zapadno-evropskih zemalja, tzv. post-materijalistički preokret. Po ovoj teoriji, koja se prvenstveno odnosi na stavove i vrednosti, usled rastućeg materijalnog blagostanja, dostupnog obrazovanja, odsustva ratova, sve veći broj ljudi se okreće ka post-materijalističkim vrednostima (Inglehart 1971, 1977, 1990). Radi se o sve manjem vrednovanju takvih centralnih vrednosti modernizma kao što su materijalni standard života, društveni red, te nacionalna bezbednost i vojna snaga. Vrednosti koje se sve više cene su, na primer, zaštita prirodne okoline, građanske slobode, posebno za razne manjinske grupe, te samoaktualizacija na ličnom planu. Prvi skup vrednosti Inglehart je krstio kao materijalizam, a drugi kao post-materijalističke vrednosti, i ta dimenzija, po njemu, predstavlja sve važniju društvenu, političku i ideološku podelu. U ranoj verziji teorije, osnova za uspon novih vrednosti je objašnjavana pozivom na Maslovljevu teoriju o hijerarhiji potreba. Sa zadovoljenjem osnovnih potreba, sve veći deo stanovništva se okreće potrebama sa vrha hijerarhije, kao što je pripadanje i samoaktualizacija. Rezultati empirijskih provera Inglehartove teorije, međutim, nisu jednoznačni. Easterlin i Crimmins (1991), na primer, izveštavaju da su se vrednosti kod zapadnoevropske omladine, tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, menjale - ali u pravcu sve većeg ličnog materijalizma i suprotno od ličnog samo-ispunjenja. Čak i iz ovako kratkog prikaza Inglehartove teorije, njene implikacije su nedvosmislene: post-materijalistička orijentacija treba da je u korelaciji sa tolerancijom, posebno prema tradicionalno podređenim grupama.

Stavovi prema vaspitanju dece su svakako jedni od pouzdanijih indikatora psiholoških tendencija, te su još kod Adorna i saradnika (1950) bili uključeni u definiciju autoritarne ličnosti. Na osnovu WVS podataka moguće je konstruisati dve grupe indikatora vaspitnih stavova: autoritarnih i liberalnih. Autoritarni vaspitni stav je definisan kao prosečna vrednost na pet pitanja o tome koje osobine je najbitnije razvijati kod dece. Radi se o sledećim osobinama: lepo ponašanje, marljivost-radinost,

štedljivost, religioznost, te poslušnost. Prosek je računat ukoliko je postojao validan odgovor barem na 4 od 5 stavki. Liberalni vaspitni stav je definisan prosekom na 4 pitanja, i to o važnosti sledećih osobina: nezavisnost-samostalnost, osećanje odgovornosti, mašta, te odlučnost-istrajnost. Prosek je računat u koliko je postojao validan odgovor barem na 3 od 4 stavke. Hipoteze koje proizilaze iz ovako definisanih pojmova su takođe jasne: autoritarni stav bi trebao biti u korelaciji sa netolerancijom, a liberalni stav treba da ima suprotan efekat (Altemeyer, 1988).

Politička autoritarnost je definisana prosečnim skorom na tri pitanja (e114, e116 i e117) o tome šta su karakteristike dobrog političkog sistema: da ima jakog vođu, da vojska ima vlast, ili da ima demokratski politički sistem (zadnja stavka je formulisana u suprotnom smeru). Očekuje se da politička autoritarnost ima za posledicu netolerantnost, posebno prema tradicionalno podređenim manjinama.

Ideološka samo-procena levičarske odnosno desničarske orijentacije (e033) je uključena radi procene opšte političko-ideološke orijentacije. Radi se o desetostepenoj skali, gde ispitanici treba da procene svoja politička uverenja (niži skor označava levičarsku identifikaciju). Originalni tekst pitanja na Srpskom glasi: *Kada je o politici reč, ljudi obično govore o "levici" i "desnici". U celini gledano, gde biste svrstali svoja politička uverenja na ovoj skali?* Ova dispozicija bi trebalo da ima veći uticaj na izbor grupe nego na sam stepen netolerancije, s time da je za očekivati da se uticaj razlikuje na Zapadu i na Istoku, s obzirom na različitu političku istoriju.

Nacionalni ponos, kao jedna od centralnih komponenti nacionalističke orijentacije (Dekker i sar., 2003), bi trebalo da utiče na toleranciju posebno prema etničkim grupama. Ova varijabla je definisana jednostavnim pitanjem da li je ispitanik ponosan na to što pripada svojoj naciji (g006).

Demokratska orijentacija je operacionalizovana prosečnim skorom na tri stavke koje se tiču opšteg stava prema demokratskom političkom uređenju. Prvi stav tvrdi da je „U demokratiji suviše neodlučnosti i raspravljanja“ (e121). Stavka e122 glasi: „Demokratije nisu uspešne u održavanju reda.“ Stavka e123 glasi: „Demokratija možda ima svojih slabih strana, ali je bolja od svih drugih oblika vladavine.“ Stavke su rekodirane tako da viši skor znači izraženije prihvatanje demokratske orijentacije. Očekuje se da demokratska orijentacija ima uticaja na šire društvene poglede, te da vodi većoj političkoj toleranciji (kao i manjoj toleranciji prema grupama koje se protive demokratskom sistemu), što bi bilo u skladu sa kauzalnim modelom Salivena i saradnika (1982).

Socijalno-psihološke varijable i izbor grupe

Prema teoriji Salivena i saradnika, psihološke i ideološke varijable bi prvenstveno trebalo da su povezane sa *stepenom* netolerancije, a da manje utiču na to prema kojim grupama će se netolerancija ispoljavati. Rezultati diskriminativne analize, gde su prediktori socijalno-psihološke varijable, a kriterijum je izabrana najmanje omiljena grupa, pokazuju da ovaj aspekt njihove teorije nije dobio potvrdu ni na

jednom od tri poduzorka (Tabela 7). Štaviše, veza sa socijalno-psihološkim varijablama je u sve tri grupe jača nego sa ranije prikazanim indikatorima SES.

Kao i prethodno, u sve tri grupe su izolovane po dve diskriminativne funkcije sa statistički značajnim efektom. Razlike u strukturi ovih funkcija u tri poduzorka su, međutim, izraženije nego u slučaju SES varijabli, tako da direktno kvantitativno poređenje dimenzija nije moguće.

Povezanost između varijabli je ponovo najniža u istočnoj Evropi, dok su vrednosti u zapadnoj Evropi i Srbiji približne. U istočnoj Evropi, prva funkcija je definisana visokim skorom na merama autoritarnosti, te desničarske i nacionalne orijentacije, dok je suprotni pol definisan post-materijalističkom orijentacijom i liberalnim vaspitnim stavom. Dakle, radi konciznosti, funkcija bi se mogla opisati kao autoritarnost nasuprot post-materijalizmu. Druga funkcija je definisana visokim skorom na demokratskoj orijentaciji i desničarskoj identifikaciji, dok je na suprotnoj strani anti-autoritarna politička orijentacija. Ovde se svakako radi o istočnoevropskoj posebnosti u pogledu položaja te ideološke orijentacije. Sa navedenim stavovima, u zapadnoj Evropi najčešće ide levičarska orijentacija (e.g., Middendorp, 1992). Ukratko, dimezija se može okarakterisati kao pro-demokratska, liberalna desnica.

Prethodno rečeno je potkrepljeno i strukturom prve diskriminativne funkcije u zapadnoj Evropi. Ovde, desna orijentacija ide zajedno sa političkom i vaspitnom autoritarnošću, te nacionalnim ponosom, dok je na suprotnoj strani demokratska orijentacija, post-materijalizam, i liberalno shvatanje vaspitanja. Druga funkcija izolovana u zapadnoj Evropi je manje očekivana. Radi se o post-materijalizmu u kombinaciji sa nacionalizmom, dok je na drugoj strani levičarska orijentacija. Iako donekle iznenađujuća, kombinacija nacionalističke i post-materijalističke orijentacije je zapažena u više ranijih radova. Inglehart (1971) je relativno izražen post-materijalizam kod belgijskih nacionalista interpretirao kao odraz potrebe za pripadanjem, što je „viša” potreba u Maslovljevoj hijerarhiji. Slično je nađeno i u Severnoj Irskoj, gde je post-materijalizam bio najviši kod simpatizera partije Sinn Féin, i pored njihovog relativno nižeg materijalnog standarda (Curry and O’Connel, 2000).

Tabela 7. Socijalno-psihološke varijable i izbor grupe: Diskriminativna analiza

	Istok*	Zapad*	Srbija
--	--------	--------	--------

	F1	F2	F1	F2	F1	F2
Post-materijalizam	-.71	.17	-.55	.40	.15	-.43
Autoritarni vaspitni stav	.56	-.11	.64	.13	-.10	.58
Politička autoritarnost	.52	-.49	.49	.06	-.27	.64
Liberalni vaspitni stav	-.40	.15	-.43	.14	.23	-.72
Nacionalni ponos	.33	-.02	.70	.48	-.50	.37
Ideološka samo-procena (Levo-	.44	.75	.54	-.59	.88	.31
Demokratska orijentacija	-.27	.64	-.33	-.11	.37	-.39
Kanonička korelacija	.29	.20	.41	.16	.44	.24
Hi-kvadrat	3136.8	1302	982.8	175	264.6	76.6
Stepeni slobode	56	42	79	36	49	36
p (df)	.001	.001	.001	.001	.001	.001

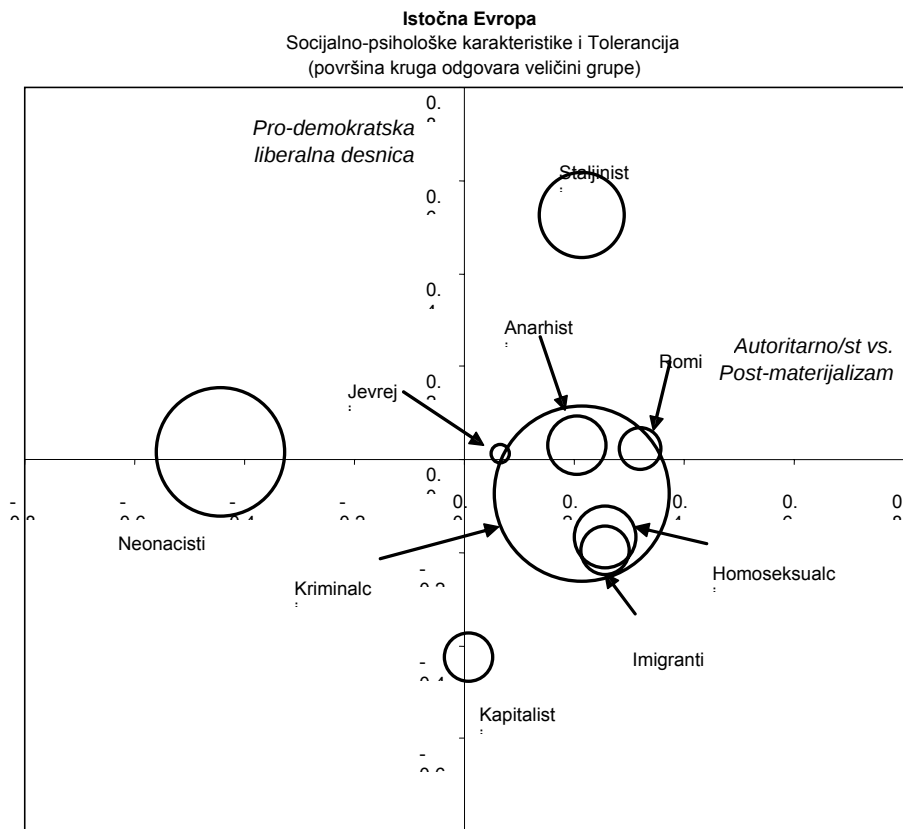
*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država.

Na uzorku iz Srbije, prva funkcija je definisana suprotno od druge funkcije iz zapadnoevropskog uzorka, a donekle je nalik drugoj funkciji iz istočnoevropskog uzorka. Radi se o dimenziji koja objedinjuje desnu ideološku orijentaciju, pozitivan stav prema demokratiji, mada nešto slabije izražen nego na uzorku istočne Evrope, dok je na *suprotnoj* strani nacionalni ponos, a donekle i politička autoritarnost.

Druga diskriminativna funkcija ima dosta sličnosti sa prvim funkcijama iz istočne i zapadne Evrope. Na jednoj strani se nalazi autoritarnost kao politička i vaspitna orijentacija, te u manjoj meri nacionalizam i desna ideološka orijentacija, dok su na suprotnoj post-materijalizam i liberalni vaspitni stav, i u manjem stepenu demokratska orijentacija. Dakle, ova funkcija bi se mogla okarakterisati kao autoritarnost nasuprot post-materijalizmu. Pojava ovakve ideološke orijentacije, ne samo na uzorku iz Srbije, pruža podršku Flanaganovoj interpretaciji post-materijalizma kao komponente opštije orijentacije autoritarnost nasuprot liberalnosti (Flanagan, 1987).

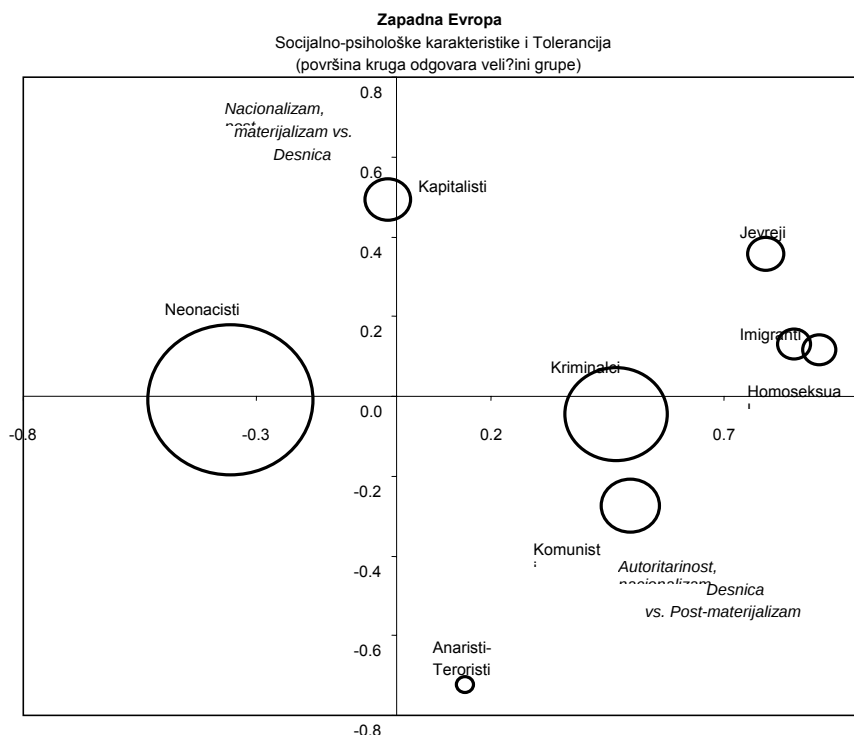
Odnos između izolovanih diskriminativnih funkcija i odabranih najneomiljenijih grupa je prikazan na sledeća tri grafikona (4, 5, i 6). U istočnoj Evropi (Grafikon 4), horizontalna osa, tj. dimenzija autoritarnost nasuprot post-materijalizmu diferencira prvenstveno one kojima su neonacisti neomiljeni (viši skor na post-materijalizmu, niži na autoritarnosti) od ispitanika koji su izabrali druge grupe. Druga dimenzija razdvaja one koji ne tolerišu staljiniste od ispitanika protivnih kapitalistima. Prve karakteriše pro-demokratska i relativno desna orijentacija, dok je kod antikapitalista specifična leva identifikacija i slabija opredeljenost za demokratiju. Ispitanici koji su odabrali neku od drugih grupa su generalno oko proseka na ovoj dimenziji.

Grafikon 4. Socijalno-psihološke karakteristike i izbor grupe - Istočna Evropa

Kao i u slučaju socijalno-demografskih varijabli, i socijalno-psihološki skup je u zapadnoj Evropi bolji diskriminator kada je reč o grupama koje se ne tolerišu (Grafikon 5). Niski skorovi na prvoj funkciji, tj. post-materijalizam i liberalna orijentacija, su karakteristični za netoleranciju prema neonacistima. Netolerancija ispitnika sa suprotnim karakteristikama je podeljena na više objekata i to u interakciji sa drugom funkcijom. Autoritarnost, nacionalizam i desna identifikacija su prvenstveno karakteristični za netoleranciju prema imigrantima i homoseksualcima, a u kombinaciji sa drugom dimenzijom i prema Jevrejima. Izraženija desna orijentacija i autoritarnost se nalaze kod protivnika komunista. Druga funkcija, sa prosečnim vrednostima na prvoj, diskriminira netoleranciju prema kapitalistima (izražen nacionalizam i post-materijalizam) od netolerancije prema anarhistima (manja grupa) i komunistima (desna orijentacija i materijalizam). Nalazi za zapadnu Evropu, dakle, nisu iznenađujući, jedino što još jednom ukazuju da u post-modernoj eri nacionalizam može da se nađe i sa vrednostima klasične leve i desnice.

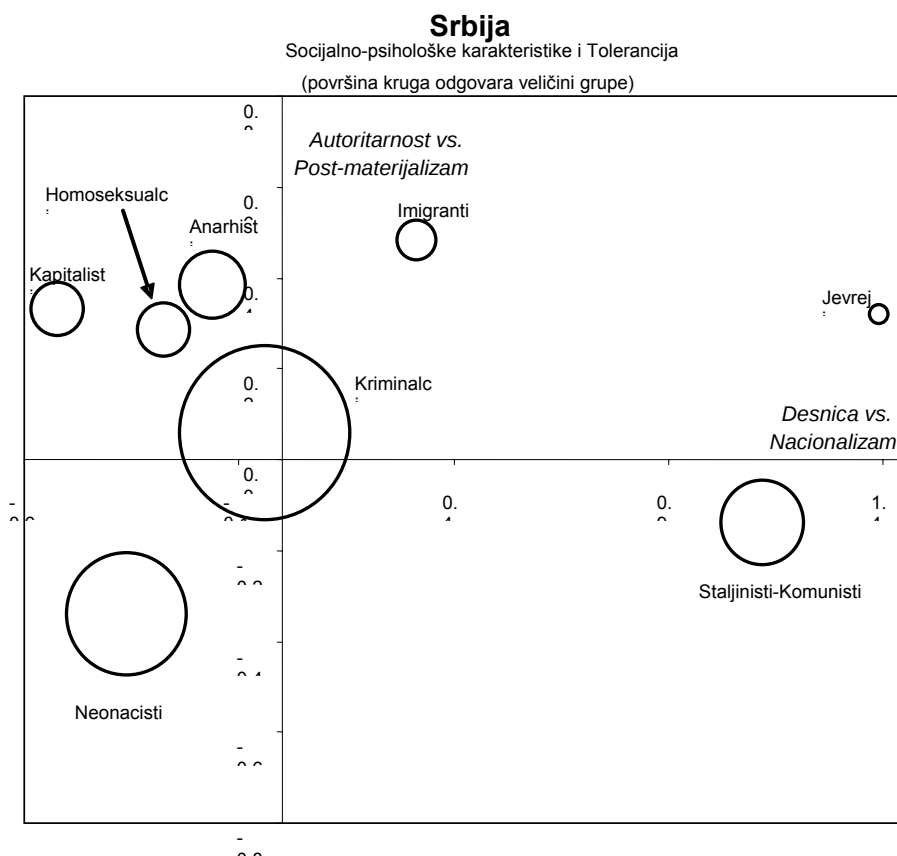
Grafikon 5 Socijalno-psihološke karakteristike i izbor grupe – zapadna Evropa

Prva diskriminativna funkcija izolovana u Srbiji (Grafikon 6, horizontalna osa) u prvom redu razdvaja netoleranciju prema staljinistima tj. komunistima, koju karakteriše desničarska identifikacija, od netolerancije prema većini ostalih grupa. Netolerancija prema Jevrejima ima slične karakteristike, uz izraženu autoritarnost.

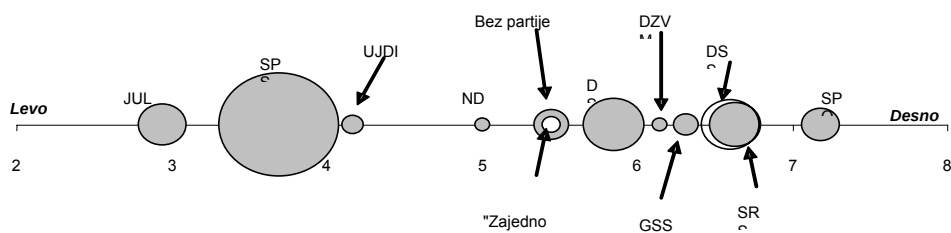
Nacionalizam i levičarska orijentacija su karakteristični za netoleranciju prema kapitalistima (u kombinaciji sa autoritarnošću), a u kombinaciji sa post-materijalizmom i liberalnošću, i za netoleranciju prema neonacistima. Bliže središtu ovakvog koordinatnog sistema se nalazi netolerancija prema kriminalcima. Netolerancija prema homoseksualcima i anarhistima je u istom kvadrantu kao i netolerancija prema kapitalistima, ali sa manje izraženim istim karakteristikama (autoritarnost, nacionalizam, leva identifikacija).

Grafikon 6. Socijalno-psihološke karakteristike i izbor grupe – Srbija

Radi pojašnjenja nalaza da je u Srbiji desničarska orijentacija u *negativnoj* korelaciji sa nacionalnim ponosom, a *pozitivnoj* sa pro-demokratskom orijentacijom, treba se podsetiti specifičnog značenja dimenzije levica-desnica u to vreme u Srbiji. Grafikon 7 prikazuje ideološku samoidentifikaciju glasača srpskih političkih stranaka iz 1996. godine (isti WVS podaci). Vidi se da je levičarska identifikacija 1996. godine značila prvenstveno podršku Socijalističkoj partiji, te u manjoj meri, ali ideološki ekstremnije, JUL-u. Dok je levica u znatnoj meri bila partijski skoncentrisana, desnica je raspršena na podršku većem broju partija, ideološki dosta raznorodnih. Među njima, od najvećeg značaja su DS, na položaju desnog centra, te DSS i SRS sa gotovo identičnim položajem. Najekstremniji položaj u pravcu desnice su zauzeli glasači SPO. Dakle, bez ulaženja u dalje pojedinosti, jasno je da relativno-desna identifikacija u to vreme značila opoziciju socijalistima, te otuda i takva konstelacija ideoloških i socijalno-psiholoških karakteristika.

Grafikon 7. Ideološka samo-identifikacija potencijalnih glasača, Srbija 1996 (površina kruga proporcionalna broju glasača u uzorku)

Socijalno-psihološke varijable i intenzitet tolerancije

Psihološke varijable uključene u WVS podatke su se pokazale boljim prediktorima izbora grupe nego što bi se očekivalo po teoriji Salivena i saradnika, ali su slabiji prediktori *stepena* tolerancije. Tabela 8, sa rezultatima multiple regresione analize, pokazuje da se socijalno-psihološkim varijablama može objasniti samo vrlo mali procenat varijanse stepena tolerancije. Kao i u ranijim primerima, veza je najjača, ili najmanje slaba, u zapadnoj Evropi, gde se može objasniti oko 4 procenata varijanse. Pri tome, najuticajnije varijable su post-materijalizam, demokratska i desna ideološka orijentacija, te liberalni vaspitni stav a u negativnom smeru vaspitna autoritarnost.

Tabela 8. Socijalno-psihološki model stepena političke tolerancije

	Istok*		Zapad*		Srbija	
	b	p	b	p	b	p
Post-materijalizam	.07	.001	.12	.001	.05	.224
Politička autoritarnost	-.01	.721	-.09	.116	.01	.758
Autoritarni vaspitni stav	-.01	.319	-.06	.055	-.04	.362
Liberalni vaspitni stav	.01	.603	.06	.034	.02	.647
Ideološka samo-procena (Levo-Desno)	.02	.031	.07	.019	.11	.001
Demokratska orijentacija	-.02	.180	.13	.001	.03	.415
Nacionalni ponos	-.05	.001	.08	.121	-.07	.058
R	.10		.21		.21	

<i>p</i> (F test)	.001	.001	.001
Zavisna varijabla: Indeks političke tolerancije. Sve varijable su standardizovane.			
*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država; Linearizovana st. greška (metod izračunavanja prilagođen kompleksnosti uzorka - države kao klasteri).			

U istočnoj Evropi je još manje statistički značajnih prediktora političke tolerancije. Post-materijalistička vrednosna orijentacija i na Istoku utiče na političku toleranciju, ali i desna ideološka orijentacija, te nacionalni ponos u smeru smanjenja tolerancije. U Srbiji je uticajna jedino ideološka orijentacija, i to desničarska. Iako to liči na anomaliju u odnosu na uobičajene korelate ideološke identifikacije u demokratskim zemljama, kao što je ranije napomenuto, ovde se radi o tome da je leva orijentacija gotovo identična sa podrškom strankama SPS i JUL, te je utvrđena nešto viša tolerancija na desnici i očekivana. U svakom slučaju, kada se radi o ovako definisanoj toleranciji, desnica je tolerantnija u sva tri poduzorka. Očigledno, tolerancija ima drugačije korelate nego standardno definisane predrasude (Gibson 2006).

Integrisani model stepena političke tolerancije

Da bi procenili relativni doprinos SES i socijalno-psiholoških faktora, oba skupa varijabli su uneta u regresionu jednačinu, gde je zavisna varijabla stepen političke tolerancije, definisan metodom najmanje omiljene grupe. Rezultati, za tri poduzorka, su prikazani u Tabeli 9. Iako je regresiona jednačina statistički značajna u sva tri slučaja, veza između stepena tolerancije i skupa socijalnih i psiholoških prediktora je prilično slaba, posebno u istočnoj Evropi ($R=.14$). U zapadnoj Evropi, multipla korelacija je viša, mada i dalje skromna ($R=.30$). U Srbiji, koeficijent je ponovo između dve spomenute vrednosti, ali bliže zapadnoj Evropi ($R=.26$). Dakle, političku toleranciju, merenu Salivenovom operacionalizacijom, u Evropi je prilično teško objasniti navedenim skupom socijalno-demografskih i psiholoških varijabli. Interesantno je ove nalaze uporediti sa sličnim modelom primenjenim u Izraelu i SAD, gde se objašnjena varijansa kretala od 12% do preko 50% (Shamir i Sullivan, 1983).

Tabela 9. Integrirani model: SES i socijalno-psihološki prediktori stepena tolerancije

	Istok*		Zapad*		Srbija	
	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>p</i>
Religija važna u životu ^a	.03	.173	-.07	.008	.05	.221
Koliko često prisustvuje verskoj službi ^a	.02	.366	.03	.186	-.07	.151
Religioznost (samo-procena) ^a	-.02	.145	-.03	.487	.09	.047
Starost	-.03	.078	-.01	.362	-.06	.123
Stepen obrazovanja	.03	.017	.19	.017	.03	.390
Društvena klasa (samo-procena)	.00	.890	.02	.118	.01	.817
Prihodi	.02	.077	.09	.021	-.04	.248
Veličina mesta stanovanja	.00	.849	.10	.001	.05	.216
Pol (Ženski)	-.05	.029	-.14	.009	-.04	.569
Post-materijalizam	.07	.001	.11	.006	.04	.273
Politička autoritarnost	-.02	.451	-.10	.073	.04	.373
Autoritarni vaspitni stav	.02	.157	.01	.016	-.02	.623
Liberalni vaspitni stav	.03	.026	.03	.035	-.02	.686
Ideološka samo-procena (Levo-Desno)	.01	.263	.01	.783	.13	.001
Demokratska orijentacija	-.03	.096	.06	.164	.03	.413
Nacionalni ponos	-.04	.013	.06	.222	-.04	.304
R	.14	.001	.30	.001	.26	.001

Zavisna varijabla: Indeks političke tolerancije. Sve varijable su standardizovane, osim varijable *Pol* koja je dihotomna.

*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država; Linearizovana st. greška (metod izračunavanja prilagođen kompleksnosti uzorka - države kao klasteri).

^a Viši skor znači manja religioznost.

Svega nekoliko varijabli ima direktan uticaj na stepen tolerancije u istočnoj Evropi. Od demografskih varijabli, to su stepen obrazovanja i pol. Od socijalno-psiholoških varijabli, post-materijalistička orijentacija i dalje ima najveći uticaj, dok su nacionalni ponos i liberalni vaspitni stav na granici statističke značajnosti.

U zapadnoj Evropi, veći broj varijabli ima značajan uticaj, i to prvenstveno u grupi socio-demografskih prediktora, nasuprot teoriji Salivena i saradnika. Najveći je uticaj stepena obrazovanja, a zatim pola, stepena urbanizacije, prihoda, i religioznosti. Iz drugog skupa, značajni prediktori su post-materijalizam, te liberalni i autoritarni vaspitni stavovi. Zanimljivo je da su oba poslednja koeficijenta pozitivna, što protivreči teorijskim očekivanjima. Prvo, moguće je da je u pitanju statistička greška – oba koeficijenta su vrlo niska i ne dostižu značajnost na nivou $p < .01$. S druge strane, moguće je da oba vaspitna stava podstiču toleranciju, ali prema različitim grupama, što je u skladu sa prethodno saopštenim rezultatima.

Samo dve varijable su se pokazale kao značajni prediktori tolerancije u Srbiji: religioznost i ideološka identifikacija (desna). Dakle, viši nivo tolerancije je zabele-

žen kod manje religioznih ispitanika, sa relativno desnom ideološkom identifikacijom.

U celini gledano, varijable koje su značajni prediktori u oba regiona, obrazovanje, pol, liberalni vaspitni stav, pokazuju uticaj u istom smeru. Generalno, viši socio-ekonomski status je povoljan za političku toleranciju – tome u prilog govori većina značajnih veza, mada se to jasno vidi samo u zapadnoj Evropi. Takođe se pokazalo da mnogi od standardnih prediktora tolerancije nisu uspeali da dostignu statističku značajnost. Na primer, politička autoritarnost i ideološka identifikacija (osim u Srbiji) su ispod nivoa značajnosti. Ako se zanemari slabost veza, one koje su značajne su uglavnom u skladu sa polaznim pretpostavkama i ranijim nalazima drugih autora. Ipak, neki od nalaza nisu u skladu sa Salivenovim modelom, kao na primer, nedostatak veze sa uzrastom, te vrlo slaba veza sa indikatorima religioznosti. Ono što se još razlikuje je relativni uticaj SES i psiholoških varijabli na stepen autoritarnosti.

Da bi se stekao bolji utisak o varijacijama unutar dva evropska regiona, Tabela 10 prikazuje integrisani model u nekoliko zemalja istočne i zapadne Evrope. Švedska i Zapadna Nemačka su uzete kao ilustrativni primeri za zapadnu Evropu, a Mađarska, Bugarska i Češka Republika za istočnu. Prvo što se može zapaziti je viši procenat objašnjene varijanse u Švedskoj i Nemačkoj, dok je regresiona jednačina ispod nivoa značajnosti u Bugarskoj i Češkoj.

Nalazi iz Švedske su slični opštim nalazima za zapadnu Evropu: značajan uticaj imaju pol, demokratska orijentacija, nacionalni ponos (u negativnom smeru), i stepen obrazovanja, dok je uticaj postmaterijalizama ispod prihvaćene granice statističke značajnosti. U Nemačkoj, pored pola, pokazalo se da obrazovanje povećava toleranciju, kao i opšta demokratska orijentacija, dok religioznost donekle deluje u suprotnom smeru.

U pojedinačnim uzorcima iz istočne Evrope jedva da postoje značajni koeficijenti. U Mađarskoj, kao i u Srbiji, leva ideološka identifikacija znači nižu toleranciju. To je ujedno i jedini značajni koeficijent, pored već uobičajeno niže tolerancije žena. Na Bugarskom uzorku dva koeficijenta su na granici statističke značajnosti, iako je cela jednačina ispod te granice. Niža društvena klasa (samoprocena) je u jedva primetnoj vezi sa netolerancijom, dok je veza sa polom u istom smeru kao i u ostalim uzorcima, ali slabija. U Češkoj Republici, dva koeficijenta su dostigla nivo statističke značajnosti, iako je jednačina u celini takođe ispod nivoa značajnosti. Radi se opet u uticaju pola, i vezi između netolerancije i autoritarnog shvatanja vaspitanja.

Tabela 10. Integrisani model političke tolerancije: Primeri

	Švedska		Zap. Nemačka		Mađarska		Bugarska		Češka Republika	
	b	p	b	p	b	p	b	p	b	p
Religija važna u životu ^a	-.005	.956	-.061	.320	-.093	.13	.004	.936	-.029	.683
Koliko često prisustvuje verskoj službi ^a	.023	.769	-.039	.509	.112	.08	.067	.223	.030	.653
Religioznost (samo-procena) ^a	-.043	.505	.098	.052	.065	.25	-.056	.236	-.044	.369
Starost	-.042	.495	.022	.659	-.018	.73	-.043	.342	-.037	.464
Stepen obrazovanja	.140	.046	.107	.037	.068	.23	.028	.569	-.054	.368
Društvena klasa (samo-procena)	-.069	.278	.011	.840	-.046	.47	.105	.046	-.012	.846
Prihodi	-.064	.352	-.031	.513			.042	.358	.007	.905
Veličina mesta stanovanja			.008	.878	-.064	.25	.059	.213		
Pol (Ženski)	-.555	.001	-.372	.001	-.252	.01	-.166	.051	-.264	.004
Post-materijalizam	.114	.070	-.004	.932	-.045	.44	.051	.268	-.036	.479
Politička autoritarnost	-.107	.148	.111	.133	.024	.67	-.018	.708	.019	.750
Autoritarni vaspitni stav	-.075	.392	-.026	.730	-.054	.39	.021	.707	-.122	.025
Liberalni vaspitni stav	.035	.658	.092	.150	-.105	.10	.040	.388	-.034	.545
Ideološka samo-procena (Levo-Desno)	.023	.704	-.011	.847	.166	.00	-.031	.440	.042	.341
Demokratska orijentacija	.145	.035	.221	.001	.040	.37	.022	.594	.035	.540
Nacionalni ponos	-.147	.031	-.067	.179	-.014	.82	.002	.957	-.040	.451
R	.35		.28		.24		.17	n.s.	.17	n.s.

Zavisna varijabla: Indeks političke tolerancije. Sve varijable su standardizovane, osim varijable Pol koja je dihotomna. Prazna ćelija znači da varijabla nedostaje u datom uzorku.

^a Viši skor znači manja religioznost.

Kao i na celom uzorku zapadne Evrope, i u izabranim slučajevima obrazovanje povećava toleranciju. Ta ista veza, koja se javlja i na skupnom uzorku za istočnu Evropu, nije utvrđena ni u jednom pojedinačnom uzorku iz tog regiona. Takođe je zanimljivo da iako opšta demokratska orijentacija nije u vezi sa tolerancijom na celom uzorku zapadne Evrope, ta veza se javlja i u švedskom i zapadnonemačkom uzorku. Dakle, izgleda da veza između opštih normi i njihove konkretne primene ipak ponegde postoji.

Na Istoku, izgleda da nije samo u pitanju to da među pojedinačnim zemljama postoje velike razlike pa da zato na zajedničkom uzorku nije moguće utvrditi smislene veze. Prikazani slučajevi, a i analiza ostalih istočnoevropskih zemalja pojedinačno (detalji nisu prikazani u ovom radu), svedoči da je glavni uzrok slabost ili nepostojanje veza na nivou pojedinačnih uzoraka. Ipak, treba na kraju primetiti da su sve zapažene veze u očekivanom smeru, ali utisak o nemogućnosti modeliranja ovako definisane tolerancije je neosporan.

DISKUSIJA

Prikazani rezultati jasno pokazuju da i SES i psihološko-ideološke varijable utiču na to na koje će grupe nečija netolerancija biti usmerena. Pokazalo se ne samo da je društveni status bitan za izbor najneomiljenije grupe, nego i to da veza između te dve grupe varijabli nije uniformna. U zapadnoevropskim zemljama, religioznost je od presudnog uticaja na to koje grupe se ne tolerišu. Netolerancija sekularnog dela populacije izgleda fokusirana na neonaciste, dok je netolerancija religioznih razdeljena. U istočnoj Evropi nema velike razlike u značaju religioznosti u odnosu na status, prvenstveno jer je diskriminativnost obe dimenzije slaba. U Srbiji, međutim, obe dimenzije imaju znatan uticaj. Pretežan je ipak uticaj SES varijabli. Ispitani višeg SES najmanje tolerišu komuniste, 'doseljenike i izbeglice', a donekle i neonaciste. Niži status je karakterističan za one koji ne trpe anarhiste, kapitaliste, Jevreje, i u manjoj meri homoseksualce.

Nekoliko nalaza se ponavlja u sva tri poduzorka, tako da se tu može govoriti i o opštijim tendencijama. Na primer, religioznost i netolerancija prema Jevrejima, ili sekularna orijentacija i netolerancija prema neonacistima spadaju u takve asocijacije. Netrpeljivost prema komunistima je u sva tri uzorka u kvadrantu višeg statusa i više religioznosti.

Jedan od najinteresantnijih nalaza je da su se žene pokazale kao sklonije političkoj netoleranciji. To je u skladu sa nekim ranijim istraživanjima (Golebiowska, 1999), mada postoje i suprotni izveštaji. Sotelo (1999), na primer, izveštava o većoj toleranciji kod devojaka. Neke od postojećih analiza WVS podataka evidentiraju postojanje polnih razlika, ali taj nalaz uopšte ne diskutuju (Marquardt-Pyatt i Paxton 2007). Guerin i sar. (2004) nude samo jednu *ad hoc* hipotezu da bi niža tolerancija žena mogla biti odraz njihovog manjeg političkog aktivizma. Kako su se ovde polne razlike pokazale kao najkonzistentniji nalaz u gotovo svim uzorcima (Srbija je jedini izuzetak), objašnjenje zahteva eksplicitniju teorijsku osnovu. Jedno moguće objašnjenje bi se moglo potražiti u polnim razlikama u normativnoj filozofiji. Prema Kerol Giligan i njenoj reviziji Kolbergove teorije moralnosti (Gilligan, 1982), žene na normativna pitanja gledaju emocionalnije, a muškarci više u skladu sa racionalno-formalnim pravilima. Pošto je tolerancija definisana Salivenovim indeksom bazirana na racionalnoj i doslednoj primeni apstraktne norme tolerancije, moguće je da je u tome razlog što su se žene pokazale za nijansu manje tolerantne.

Od socijalno-psiholoških varijabli, najjači uticaj je ispoljila post-materijalistička (PM) orijentacija, kako na Zapadu tako i na Istoku, mada ne i u Srbiji. U nekim ranijim istraživanjima PM orijentacija se pokazala kao konstrukt od vrlo slabe prediktivne moći kada se radi o objašnjenju niza političkih stavova, vrednosti, i predrasuda u istočnoj Evropi, posebno u poređenju sa konstruktom autoritarnosti (Eny-edi i Todosijević, 2000). Ovde se pokazalo upravo suprotno – tri uključena indikatora autoritarnosti su generalno slabiji i manje konzistentni prediktori tolerancije u odnosu na PM. To bi se opet moglo objasniti pozivom na fundamentalno ideološki obojeno shvatanje političke tolerancije u Evropi. Autoritarnost je praktič-

no univerzalni korelat ideoloških orijentacija (na pr. Middendorp, 1991, Meloen 1993), i to prvenstveno u odnosu na ekstremnu desnicu. Koncept autoritarnosti je, uostalom, i razvijen u svrhu psihološkog objašnjenja sklonosti prihvatanju fašističke ideologije. S druge strane, post-materijalizam je zamišljen kao ortogonalan u odnosu na klasičnu podelu na levicu i desnicu (Inglehart 1984). Kasnija istraživanja su, ipak, ukazala na određeni afinitet između postmaterijalističke orijentacije i političke levice, u pravcu tzv. 'nove levice' (Flanagan 1987).

Pošto Salivenov *ideološki neutralan* indeks tolerancije samom svojom definicijom ne razlikuje objekte netolerancije po ideološkoj orijentaciji, ideološki obojeni prediktori, kao što je autoritarnost, nisu u stanju da objasne varijacije u stepenu tolerancije. Manje ideološki pristrasan konstrukt postmaterijalizma tako uspeva da dođe do izražaja. Dakle, politička tolerancija je oblast gde PM konstrukt zaista ima veću prediktivnu vrednost u odnosu na autoritarnost, mada je ta vrednost i dalje mala.

Autoritarna dispozicija, politička, i ona izražena preko vaspitnih stavova, spada među uticajnije varijable, što je u skladu i sa nekim ranijim istraživanjima (Altemeyer, 1988, Duckitt i Farre, 1994, Weldon, 2006, Todosijević i Enyedi, 2002). Štaviše, autoritarnost funkcioniše na sličan način u sva tri poduzorka – grupe protivne demokratskom uređenju, prvenstveno neonacisti u sva tri uzorka, izazivaju netoleranciju osoba anti-autoritarnе orijentacije. Manjine, kao što su Romi, homoseksualci, a donekle i Jevreji, izazivaju netoleranciju osoba sa višim skorovima na diskriminativnim funkcijama koje uključuju autoritarnost.

Jedna od osnovnih razlika između zapadne Evrope na jednoj strani i istočne Evrope i Srbije na drugoj, je u funkcionisanju ideološke identifikacije, te toleranciji prema komunistima i kapitalistima. Prvo, leva ideološka identifikacija na Zapadu, kao što je poznato, je u korelaciji sa pro-demokratskim vrednostima. Na Istoku 1996. godine, ta veza je bila obrnutog smera.

Dakle, izbor objekta netolerancije ima korene u društvenoj strukturi, kao što tvrdi teorija Salivena i saradnika, ali prikazani rezultati pokazuju da doprinos ideoloških i psiholoških faktora nije manji. To, međutim, nije specifičnost tzv. novih demokratija, kao što se neretko pretpostavlja (Kende, 2001, Todosijević i Enyedi, 2002). Naime, po toj pretpostavci, relativno neimpresivan uticaj SES varijabli u odnosu na psihološke je protumačen kao posledica još fluidne društvene strukture u istočnoj Evropi, gde se političke deobe samo donekle preklapaju sa socijalno-ekonomskim statusom. Ovde se pokazalo da su te tendencije čak izraženije u zapadnoj Evropi, mada to donekle može biti posledica kvalitetnijeg prikupljanja podataka, jer su gotovo sve tendencije jasnije ocrtane u tom poduzorku. Relativno slabe asocijacije zabeležene u istočnoj Evropi mogu biti posledica heterogenosti zemalja tako grupisanih. Međutim, ovaj rad se bavi opštim tendencijama koje se mogu zapaziti u tim regionima, svesno zanemarujući specifičnosti pojedinih zemalja.

U celini uzev, SES i socijalno-psihološke varijable su podjednako značajni prediktori stepena tolerancije. Zapravo, moglo bi se reći i podjednako slabi prediktori. U znatnoj meri ovde se radi i o metodološkom problemu. Operacionalizacija tolerancije preko metode najmanje omiljene grupe ima vrlo mali varijabilitet. Kao što je gore prikazano, tek nekoliko procenata ispitanika je okarakterisano kao tole-

rantno u svim uzorcima. Kada je tako ograničen varijabilitet, nije neobično da je teško naći varijable koje bi bili bolji prediktori. Todosijević i Enyedi (2002) su, na primer, uporedili kauzalne modele političke tolerancije kada je ista definisana metodom najneomiljenije grupe i preko netolerancije izražene stavovima u formi standardne Likertove metode. U drugom slučaju su isti prediktori pokazivali značajno veći uticaj. Međutim, time se gubi na normativno zasnovanoj operacionalizaciji netolerancije, što je neosporan kvalitet metode najneomiljenije grupe.

Prema ovim rezultatima, rašireno shvatanje o specifičnosti Srbije glede političke tolerancije očigledno ne stoji. Rezultati i u vezi izbora najmanje omiljene grupe, i u vezi objašnjenja stepena netolerancije, su bliski rezultatima iz istočne i zapadne Evrope. Štaviše, numeričke vrednosti dobijenih parametara su najčešće između vrednosti dobijenih za Istok i Zapad. Jedno od zanimljivih odstupanja se odnosi na nalaz da je uticaj socijalno-psiholoških varijabli na izbor grupe u Srbiji jači nego u dva skupna uzorka, mada je razlika u odnosu na zapadnu Evropu minimalna. Izgleda da se uticaj ovih varijabli u Srbiji u potpunosti iscrpljuje na izbor grupe koja se ne toleriše, a kako je u sledećem koraku netolerancija jednako isključiva bez obzira na predmet netolerancije, sam stepen tolerancije ostaje neobjašnjen.

Nizak procenat objašnjene varijanse stepena tolerancije u svim poduzorcima je delom posledica psihološke heterogenosti korena netolerancije – uticaj prediktora zavisi od toga o kojoj se ciljnoj grupi radi. Mera koja zanemaruje te razlike je teška za statističko modeliranje jer se pojedini prediktori međusobno potiru. Na primer, autoritarni i liberalni vaspitni stavovi potkrepljuju toleranciju - ali prema različitim grupama. Jedinstveni indeks tolerancije tu razliku zanemaruje, te je i procenat objašnjene varijanse nizak, a efekat pojedinačnih varijabli gotovo zanemarljiv.

S obzirom na socijalno-psihološku heterogenost korena netolerancije, izgleda da bi eksplanatorni modeli netolerancije takođe trebalo da budu heterogeni. Očigledno je da se u mnogim kulturama prediktori netolerancije prema, na primer, neonacistima razlikuju od prediktora netolerancije prema komunistima (Todosijević i Enyedi, 2002). Takav ishod sigurno može da se interpretira kao nedostatak Salive-nove operacionalizacije. Međutim, druge mere tolerancije nemaju tu normativnu zasnovanost, i teško ih je braniti od jednostavne kritike da to nisu mere opšte političke tolerancije, nego ideološki pristrasni pokazatelji. Takođe, ideološka pristrasnost u izboru definicije političke tolerancije bi veoma otežala razvoj opštije teorije, koja ne bi bila specifična samo za određenu kulturu ili, zapravo, za različite ideološke grupe u određenoj kulturi.

ZAKLJUČAK

Od Atlantika do Urala i dalje, demokratija je postala opšteprihvaćeni ideal političkih odnosa, što pokazuju i rezultati na samim WVS podacima (Guérin i sar., 2004). Međutim, netolerancija prema konkretnim grupama, a za većinu Evropljana izgleda nije teško pronaći takve grupe, je vrlo visoka, posebno u tzv. Novim demokratijama. Bez obzira na opštu neveselu sliku, može se zaključiti da su pojedini nalazi u skladu sa ranijim istraživanjima u pojedinačnim kulturama ili grupama zemalja. Pokazalo se da je izbor grupe koja se neće tolerisati u vezi i sa SES i sa socijalno-psihološkim varijablama. Međutim, za razliku od hipoteze Salivena i saradnika, socijalno-psihološke varijable nisu manje značajni prediktori izbora neomiljene grupe u odnosu na socijalno-demografske karakteristike. Na primer, diskriminativne funkcije na kojima autoritarnost ima visoko zasićenje, razlikuju ispitanike koji ne tolerišu neonaciste praktično u celoj Evropi. Jednako nasuprot teoriji Salivena i saradnika, socijalno-demografske karakteristike nemaju naročito slabiji uticaj na stepen tolerancije, kao što se jasno vidi iz kombinovanog modela. Istina, uticaj svih varijabli na stepen netolerancije nije impresivan, ali sklop uticaja različitih varijabli ne podržava njihov model. Sadašnji nalazi, dakle, potvrđuju ranije nalaze, na uzorku iz Mađarske, da teorija Salivena i saradnika o različitim korenima izbora grupe i stepena netolerancije nije održiva (Todosijević i Enyedi, 2002).

Iako nema sumnje da se na normativnom planu politička tolerancija mora definisati kao tolerancija prema grupama u odnosu na koje se oseća netrpeljivost i politička suprotstavljenost, takođe je jasno da objašnjenje netolerancije nije nezavisno od toga prema kojim grupama je usmerena (cf. Gibson, 1992, Todosijević i Enyedi, 2002). Vrednosne orijentacije, ideološka identifikacija, i autoritarnost bitno utiču ne samo na stepen netolerancije, nego i na to kojim grupama se želi ograničiti političke slobode. Drugim rečima, uticaj psiholoških faktora je već ugrađen u sam indeks političke tolerancije. Tako na primer, u Srbiji je autoritarnost u pozitivnoj korelaciji sa izborom homoseksualaca kao najmanje omiljene grupe, a u negativnoj sa izborom neonacista. Nije čudno, dakle, da na kraju autoritarnost ne korelira sa indeksom koji objedinjuje tako različite stavove.

Bez obzira prema kojoj grupi se oseća netrpeljivost, stepen netolerancije je gotovo uniformno apsolutan. Zato u konačnoj analizi gotovo nije moguće objasniti razlike u stepenu netolerancije. U tom smislu, naime da je ovako definisana netolerancija veoma raširena, posebno u zemljama sa manje iskustva u kompetitivnom demokratskom sistemu, ovde izloženi rezultati su u skladu sa ranijim izveštajima, posebno iz zemalja istočne Evrope (Bahry i sar., 1997, Gibson, 1997, Gibson i Duch, 1993). Više razloga za optimizam daju nalazi da bi podizanje opšteg nivoa obrazovanja i prosvetčivanje u pogledu demokratskih normi mogli biti efikasna sredstva za širenje političke tolerancije.

Ovakav portret političke netolerancije je najverovatnije specifičan za kulture gde netolerancija nije fokusirana na određene grupe, tj. gde društvo nije jasno segmentirano po društvenim ili etničkim kriterijumima (Todosijević i Enyedi, 2002). U društvima koja su u tom smislu homogenija izbor političkih neprijatelja nije toliko određen socijalizacijom u primarnim društvenim grupama koliko vrednosnim i ideološkim orijentacijama, i psihološkim dispozicijama. Time bi se mogle objasniti raz-

like između ovde saopštenih rezultata i nalaza Salivena i saradnika iz SAD i Izraela. Njihova teorija bi, dakle, pre mogla da predstavlja specijalni slučaj, primenjiv na duboko etnički ili raso podeljena društva. Ukoliko bi, na primer, uzorak iz Srbije uključivao i Albance, te ako bi u listu grupa bili uključeni i Srbi i Albanci, nema sumnje da bi uticaj demografskih karakteristika, tj. nacionalne pripadnosti, u velikoj meri objasnio izbor najmanje omiljene grupe.

Opšti model, koji izgleda podjednako važi i na istoku i na zapadu Evrope, glasi da ne postoji suštinska razlika u mehanizmima koji određuju izbor grupe i stepen netolerancije – u oba slučaja važni su i socijalno-demografski i psihološki faktori. U društvima u kojima je netolerancija pluralistička, izgleda da i eksplanatorni modeli moraju biti pluralistički. Obuhvatni model koji bi objasnio individualne razlike u stepenu tolerancije morao bi uzeti istovremeno u obzir i karakter grupe kojoj se uskraćuju političke slobode. Na makro-nivou, ono što je jasno je da iskustvo demokratskog pluralizma pomaže da se podigne opšti nivo tolerancije, ali da je slaba evidencija u prilog postojanja opšte tolerantnog tipa ličnosti.

LITERATURA

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*. San Francisco, Jossey-Bass Publishers.
- Bahry, D., Boaz, C., & Gordon, S. B. (1997). Tolerance, transition, and support for civil liberties in Russia. *Comparative Political Studies*, 30, 484-511.
- Curry, P., & O'Connel, M. F. (2000). Post-materialist values and political preference: Some unlikely findings from Northern Ireland. *European Journal of Political Research*, 37, 19-30.
- Dekker, H., D. Malova, & S. Hoogendoorn (2003). Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology*, 24(2), 345-376.
- Duckitt, J., & Farre, B. (1994). Right-wing authoritarianism and political intolerance among whites in the future majority-rule South Africa. *Journal of Social Psychology*, 134, 735-41.
- Enyedi, Zs., & Todosijević, B. (2000). Post-materialism and authoritarianism in Hungary: multivariate models of values. Rad prikazan na XXIII ISPP konferenciji, Seattle, Jul 2000.
- Enyedi, Zs., & Todosijević, B. (2001). Political Tolerance in Hungary. *Working Paper #13*. Budapest, CEU.
- Flanagan, S. C. (1987). Value Change in Industrial Societies. *American Political Science Review*, 81, 1303-1319.
- Gibson, J. L. (1992). The political consequences of intolerance: cultural conformity and political freedom. *American Political Science Review*, 86, 338-356.

- Gibson, J. L. (1992). Alternative measures of political tolerance: Must tolerance be 'test -liked? *American Journal of Political Science*, 36, 560-577.
- Gibson, J. L. (1997). Mass opposition to the Soviet putsch on August 1991: Collective action, rational choice, and democratic values in the former Soviet Union. *American Political Science Review*, 91, 671-684.
- Gibson, J. L. (2006). Enigmas of Intolerance: Fifty Years after Stouffer's Communism, Conformity, and Civil Liberties. *Perspectives on Politics*, 4, 21-34.
- Gibson, J. L., & Duch, R. M. (1993). Political intolerance in the U.S.S.R.: The distribution and etiology of mass opinion. *Comparative Political Studies*, 26, 286-329.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Harvard University Press.
- Guérin, D., F. Petry, & Crête, J. (2004). Tolerance, protest and democratic transition: Survey evidence from 13 post-communist countries. *European Journal of Political Research* 43, 371-395.
- Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *American Political Science Review*, 65, 991-1017.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, N.J, Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1984). The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. In: R. Dalton, S. Flanagan i P. Beck (eds.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, N.J, Princeton University Press.
- Kaprov, V. (1999). Political Tolerance in Poland and the United States. *Social Forces*, 77(4), 1525-5.
- Kende, P. (2001). Hol a határ baloldal és jobboldal között? U: J. Simon (ur.), *Ezredvégi Értelmezések*. Budapest, Villányi Úti Szabadegyetem, 353-358.
- Marquardt-Pyatt, S., & Paxton, P. (2007). In Principle and in Practice: Learning Political Tolerance in Eastern and Western Europe. *Political Behavior* 29, 89-113.
- McClosky, H. (1964). Consensus and ideology in American politics. *American Political Science Review*, 58, 361-382.
- Middendorp, C. P. (1992). Left-Right Self-identification and (Post)materialism in the Ideological pace; their Effect on the Vote in the Netherlands. *Electoral Studies*, 11, 249-260.
- Peffley, M., & Rohrschneider, R. (2003). Democratization and Political tolerance in Seventeen Countries: A Multi-Level Model of Democratic Learning. *Political Research Quarterly*, 56(3), 243-257.
- Prothro, J. W., & Grigg, C. W. (1960). Fundamental principles of democracy: Bases of agreement and disagreement. *Journal of Politics*, 22, 276-294.
- Shamir, M., & Sullivan, J. (1983). The political context of tolerance: The United States and Israel. *American Political Science Review*, 77, 911-928.

- Sotelo, M. J. (1999). Gender Differences in Political Tolerance Among Adolescents. *Journal of Gender Studies*, 8(2), 211-218.
- Stouffer, S. C. (1955). *Communism conformity, and civil liberties*. New York, Doubleday.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., & Marcus, G. E. (1979). An Alternative Conceptualisation of Political Tolerance: Illusory Increases, 1950's-1970's. *American Political Science Review*, 73, 781-794.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., & Marcus, G. E. (1982). *Political Tolerance and American Democracy*. Chicago, University of Chicago Press.
- Sullivan, J. L., Shamir, M., Walsh, P., & Roberts, N. S. (1985). *Political Tolerance in Context*. Boulder, CO, Westview.
- Todosijević, B. (2007). Politička tolerancija u Srbiji i Evropi. Rad prikazan na *Saboru psihologa Srbije*, Lepenski Vir, Maj 23-26.
- Todosijević, B., & Enyedi, Zs. (2002). Causal Modelling of Political Tolerance in Hungary. Rad prikazan na *XXV ISPP konferenciji*, Berlin, 16.-19.
- Weldon, S. A. (2006). The Institutional Context of Tolerance for Ethnic Minorities: A Comparative, Multilevel Analysis of Western Europe. *American Journal of Political Science*, 50 (2), 331-349.

ABSTRACT

POLITICAL TOLERANCE IN SERBIA AND EUROPE: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ROOTS

Bojan Todosijević

Department of Psychology, University of Novi Sad

Tolerance of political opponents is one of the basic preconditions of a democratic society. Empirical research, however, typically reveals low levels of tolerance even in societies with long democratic tradition. This paper presents a comparative study of the sources of individual differences in the degree of political tolerance in Europe, with special reference to Serbia. According to Sullivan et al.'s theory (Sullivan et al. 1979, 53-55), socio-demographic factors are decisive for the choice of a group towards which the intolerance will be directed, while psychological factors are more important for the level of intolerance. Implications of this theory are examined using data collected in about 30 European countries. The research is based on World Values Survey data (WVS). The WVS data include the so-called 'least-liked' operationalization of political intolerance. The findings reveal significant impact of psychological factors on the target group selection, and not only on the degree of intolerance, contrary to Sullivan et al.'s theory.

Key words: *political tolerance, social status, authoritarianism, Serbia, Europe*

RAD PRIMLJEN: 1.10.2008.